АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

DOI: 10.33498/louu-2021-09-117

Микола Панов

доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
голова координаційного бюро з проблем кримінального права
відділення кримінально-правових наук НАПрН України,
професор кафедри кримінального права № 2
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(Харків, Україна)
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6323-6489
criminallaw2v@gmail.com

УДК 343.214

КВАЛІФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: ПОНЯТТЯ І КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ

Анотація. У статті розглядається поняття "кваліфікація кримінальних правопорушень", яке має надзвичайно важливе значення для правильного застосування закону про кримінальну відповідальність, призначення справедливого покарання особі, визнаної вироком суду винною у вчиненні кримінального правопорушення, здійснення кримінально-правового регулювання на принципах верховенства права, законності, справедливості. Обґрунтовується, що кваліфікація кримінальних правопорушень виконує надзвичайно важливу *функцію специфічного засобу встановлення і визначення у вчиненому особою суспільно небезпечному діянні певного складу кримінальних правопорушень (юридична оцінка вчиненого діяння) як обов'язкового елемента підстави кримінальної відповідальності.* Розглядаються структурні елементи кваліфікації кримінальних правопорушень: її *об'єкт* (вчинене суспільно небезпечне діяння); *підстави – фактична підстава* (суспільно небезпечне діяння як основний елемент кримінального правопорушення), *юридична підстава* (склад кримінального правопорушення, визначений у кримінально-правовій нормі), *зміст кваліфікації як специфічний вид пізнавальної діяльності* (гносеологічний і формально-логічний аспекти) *розмежування* суміжних кримінальних правопорушень і *відмежування* від діянь правомірних. Формулюється висновок, що *кваліфікація кримінальних правопорушень – це встановлення точної відповідності ознак вчиненого суспільно небезпечного діяння обов'язковим ознакам складу кримінального правопорушення, визначеного в кримінально-правовій нормі, поєднане з розмежуванням суміжних кримінальних правопорушень і відмежуванням від діянь, що не є кримінальними правопорушеннями.*

Метою статті є з'ясування змісту поняття "кваліфікація кримінальних правопорушень", визначення його на рівні дефініції, формулювання пропозиції з правильного застосування норм закону про кримінальну відповідальність при кваліфікації кримінальних правопорушень.

© Микола Панов, 2021

Основним результатом дослідження є запропоноване визначення поняття "кваліфікація кримінальних правопорушень", сформульовані рекомендації з процедури кваліфікації суспільно небезпечних діянь, що відносяться до класу кримінальних правопорушень.

У висновку сформульоване визначення поняття "кваліфікація кримінальних правопорушень".

Ключові слова: кваліфікація кримінальних правопорушень; підстави кваліфікації кримінальних правопорушень; формально-логічні аспекти кваліфікації; суспільно небезпечне діяння; склад кримінального правопорушення; кримінально-правова норма; диспозиція кримінально-правової норми; диспозиція статті Особливої частини Кримінального кодексу України.

Метою дослідження є з'ясування змісту поняття "кваліфікація кримінальних правопорушень", визначення його на рівні дефініції, формулювання пропозиції з правильного застосування норм закону про кримінальну відповідальність при кваліфікації кримінальних правопорушень.

1. Нормативно-правові основи формування поняття "кваліфікація кримінальних правопорушень". Кваліфікація (від лат. *qualification: quails* – якість, який за якістю + *facere* – робити*) кримінальних правопорушень* є одним із найбільш важливих етапів застосування і реалізації норм кримінального права. Правильна кваліфікація забезпечує здійснення конституційного принципу верховенства права і законності (ст. 8 Конституції України)[1], гарантує дотримання й охорону прав і свобод людини та громадянина у кримінальному судочинстві, слугує необхідною умовою (засобом) встановлення наявності підстави кримінальної відповідальності в діянні особи, визнаної вироком суду винною у його вчиненні, призначення справедливого покарання або звільнення від кримінальної відповідальності чи від покарання. Зі свого боку помилки у кваліфікації кримінальних правопорушень неодмінно ведуть до помилок у призначенні покарання, а також при вирішенні всіх інших питань кримінальної відповідальності.

Термін "кваліфікація кримінальних правопорушень" достатньо широко використовується як у Кримінальному кодексі України (далі – КК України; статті 9, 29, 33, 35, 66, 67 та інші)[2], так і в Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України; п. 5 ч. 5 ст. 214, п. 5 ч. 1 ст. 277, п. 5 ч. 2 ст. 291 та інші). Однак нормативно-правового (легального) визначення поняття *"кваліфікація кримінальних правопорушень"* чинне законодавство не містить. У навчальній та науковій літературі з кримінального права поняття "кваліфікація кримінальних

[1] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.09.2021).

[2] Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-ІІІ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 14.09.2021).

www.pravoua.com.ua

правопорушень" трактують по-різному: як встановлення і юридичне закріплення точної відповідності ознак вчиненого діяння й ознак складу злочину (далі – кримінального правопорушення), передбаченого кримінально-правовою нормою[3], або як встановлення тотожності ознак вчиненого суспільно небезпечного діяння та ознак кримінально-правової норми, що передбачає відповідальність за це діяння[4]; як кримінально-правову оцінку вчиненого суспільно небезпечного діяння[5] та ін. При наявності певних (і суттєвих) відмінностей кожне з визначень, утім, відображає більшою чи меншою мірою основні й суттєві властивості кваліфікації кримінальних правопорушень як логіко-юридичного, пізнавального й оцінювального процесу (юридичної оцінки) та його результату. Проте в останні роки в літературі з кримінального права окремі науковці пропонують для включення у науковий обіг і правозастосовну діяльність *інше поняття – кримінально-правова кваліфікація,* до змісту й обсягу якого (об'єкт кваліфікації) включають не тільки кваліфікацію *кримінальних правопорушень,* а й кваліфікацію *діянь у кримінально-правовому відношенні правомірних:* малозначних діянь; діянь, які вчинені за обставин, що виключають їхню злочинність; діянь осіб, які є неосудними чи не досягли віку кримінальної відповідальності (не є суб'єктами кримінального правопорушення), а також посткримінальну, зокрема й правомірну, поведінку особи[6].

Як видно, наведені позиції далеко не збігаються за своїм змістом та обсягом, ба більше, суперечать певним чином одна одній. Тому для розкриття змісту поняття "кваліфікація кримінальних правопорушень", об'єктивними формами прояву яких є кримінальний проступок і злочин (ст. 12 КК України), і встановлення його обсягу, вважаємо за необхідне з'ясування місця і ролі (функції) кваліфікації кримінальних правопорушень у системі основних інститутів кримінального права. Є підстави стверджувати, що головним і визначальним із них є інститут "кримінальної відповідальності", який об'єднує всі базові інститути кримінального права: "закон про кримінальну відповідальність", "кримінальне правопорушення", "покарання" тощо та значною мірою забезпечує виконання ними основних функцій кримінального права: охоронної, регулятивної,

[3] Див.: В Кудрявцев, *Общая теория квалификации преступлений* (Юрид лит 1972) 352; Б Куринов, *Научные основы квалификации преступлений* (Изд-во Моск ун-та 1984) 184; Н Кузнецова, *Проблемы квалификации преступлений: лекции по спецкурсу "Основы квалификации преступлений"* (Городец 2007) 336; Л Гаухман, *Квалификация преступлений: закон, теория, практика* (Центр ЮрИнфоР 2003) 448.

[4] Див.: А Наумов, А Новиченко, *Законы логики при квалификации преступлений* (Юрид лит 1978) 104.

[5] В Навроцький, *Основи кримінально-правової кваліфікації: навчальний посібник* (Юрінком Інтер 2006) 6–44.

[6] Див.: В Навроцький, *Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації* (Атіка 1999) 7–167; Навроцький (н 5) 497–570; В Колосовский, *Теоретические проблемы квалификации уголовно-правовых деяний* (Статут 2011) 24–86; О Ус, *Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації: лекції* (Право 2018) 276–313.

превентивної. Кваліфікація кримінальних правопорушень належить безпосередньо саме інституту "кримінальної відповідальності", оскільки тісно пов'язана з найбільш важливим центральним його структурним елементом – *підставою кримінальної відповідальності,* якою, згідно з ч. 1 ст. 2 КК України, є *"вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого КК України".*

З викладеного випливає, що встановлення підстави кримінальної відповідальності за вчинене особою суспільно небезпечне діяння і реалізація кримінальної відповідальності на принципах верховенства права й законності в усіх випадках має здійснюватися із застосуванням основних положень кваліфікації (кримінально-правової оцінки) вчиненого, що, безперечно, є об'єктивною необхідністю. Отже, є підстави стверджувати, що кваліфікація кримінальних правопорушень виконує в структурі інституту кримінальної відповідальності надзвичайно важливу *функцію специфічного засобу встановлення і визначення у вчиненому особою суспільно небезпечному діянні певного складу кримінального правопорушення – кримінально-правової оцінки вчиненого, – як підстави кримінальної відповідальності.* Означені функції кваліфікації і зміст підстави кримінальної відповідальності водночас безпосередньо визначають і структуру та зміст *поняття кваліфікації кримінальних правопорушень,* до елементів структури якої вважаємо за необхідне віднести: об'єкт кваліфікації, яким є суспільно небезпечне діяння як центральний (основний) елемент кримінального правопорушення, *суб'єкт кваліфікації* – особа, що застосовує кримінальний закон (слідчий, дізнавач, прокурор, суддя), *підстави кваліфікації* – подія кримінального правопорушення *(фактична підстава),* та склад кримінального правопорушення, передбачений конкретною кримінально-правовою нормою *(юридична підстава), зміст кваліфікації* – інтелектуальна діяльність особи, що застосовує кримінальний закон (суб'єкт кваліфікації) зі встановлення у вчиненому суспільно небезпечному діянні певного складу кримінального правопорушення, передбаченого КК України. Ці структурні елементи кваліфікації, обумовлені змістом інституту "підстава кримінальної відповідальності" й у своїй єдності становлять зміст єдиного і цільного поняття кримінального права, що позначається терміном "кваліфікація кримінальних правопорушень" і розповсюджується на кваліфікацію та кримінальні проступки і злочини, передбачені у відповідних статтях (частинах статей) Особливої частини КК України. Розглянемо їх детальніше.

2. Об'єкт кваліфікації кримінального правопорушення. Зі змісту ч. 1 ст. 2 КК України випливає, що об'єктом кваліфікації є вчинене особою суспільно небезпечне діяння, що передбачене цим Кодексом. *Суспільно небезпечне діяння,* у кримінально-правовому розумінні, – основний

www.pravoua.com.ua

(стрижневий) елемент кримінального правопорушення, – являє собою конкретний акт свідомої вольової суспільно небезпечної поведінки особи (суб'єкта кримінального правопорушення) у формі дії чи бездіяльності (ч. 1 ст. 11, статті 18, 23, 24, 25 КК України). Дія – це активна форма суспільно небезпечної поведінки особи, її елементарними складовими є рухи тіла, жести, слова. Дії поділяються на фізичні й інформаційні, на прості (наприклад, нанесення удару рукою) і складні, що містять низку (комплекс) тотожних або однорідних чи тісно пов'язаних між собою дій (мордування, катування, розбій, вимагання тощо). *Бездіяльність* – пасивна форма суспільно небезпечної поведінки особи, що виражається у невиконанні нею певних активних дій, які вона була зобов'язана і могла вчинити для запобігання заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам фізичної чи юридичної особи, суспільству або державі. Діяння як акт поведінки особи, що слугує об'єктом кримінально правової оцінки і кваліфікації, повинне мати *конкретний* характер. Воно завжди обмежено об'єктом, метою і зовнішнім середовищем, відбувається у певних об'єктивно-предметних умовах, у відповідній обстановці, місці та часі вчиняється відносно певної особи чи предмета (об'єкта, явища або процесу) об'єктивної дійсності. Звідси випливає, що морально-етичні якості особи, її погляди, думки, бажання, наміри, якими б негативними вони не були, не можуть розглядатись як суспільно небезпечне діяння і, відповідно до цього, бути об'єктом кримінально-правової кваліфікації, за умов, що вони не знайшли вираження у вчиненому суспільно небезпечному діянні, в конкретному акті поведінки у формі суспільно небезпечної дії або бездіяльності.

Діяння – це свідомий акт поведінки людини, яка як істота розумна (homo sapiens) здатна розуміти фактичні й соціальні властивості (суспільна небезпечність) вчинюваної нею дії або бездіяльності. У випадках, коли акт поведінки людини, або рухи тіла, не контролюються її свідомістю (наприклад, дії душевнохворих або неосудних осіб чи осіб, що діють у стані омани як наслідку обману), така поведінка не може визнаватись діянням у кримінально-правовому сенсі. *Діяння – це завжди акт вольової поведінки суб'єкта, який здатний вільно обирати певний варіант поведінки і керувати своїми діями та вчинять їх за своїм розсудом (свобода волі).* Якщо у вчинюваному акті поведінки відсутній прояв волі (наприклад, унаслідок непереборної сили чи під безпосереднім впливом фізичного або нездоланного психічного насильства), то це буде свідчити про відсутність діяння як такого.

Суспільна небезпечність діяння – його соціальна (матеріальна) ознака – знаходить вираз у тому, що діяння заподіює істотну шкоду охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам, або ж створює реальну загрозу її спричинення. Шкода є головним і визначальним показ-

ником суспільної небезпечності діяння. Ще у давні часи Ч. Беккаріа відзначав: "Дійсним мірилом злочинів є шкода, що заподіюється ними суспільству". Суспільна небезпечність кримінального правопорушення, як його *об'єктивна і суттєва властивість,* обумовлюється всією сукупністю об'єктивних і суб'єктивних ознак (обставин), притаманних кримінальному правопорушенню: цінністю соціальних благ, із приводу яких функціонують суспільні відносини і на які здійснюється кримінально-протиправне посягання; характером і способом діяння (насильство, обман, зловживання довірою, жорстокість, загально небезпечний спосіб); засобами і знаряддями його вчинення (зброя, отрута, загально небезпечні предмети тощо); мотивами і метою вчинюваного діяння (корисливі мотиви, ненависть, ворожість, помста тощо). Отже, саме суспільна небезпечність діяння, як *іманентна властивість кримінального правопорушення,* визначає його соціальну сутність і зміст, слугує соціальною основою вирішення багатьох питань кримінально-правового регулювання: при визнанні суспільно небезпечних діянь у законі кримінальними правопорушеннями (криміналізація), встановленні в санкціях кримінально-правових норм покарання за них (пеналізація), оцінки тяжкості кримінальних правопорушень, їхні класифікації мають суттєве значення для призначення покарання за вчинене суспільно небезпечне діяння та ін.[7]. З викладеного випливає, що об'єктом кваліфікації є суспільно небезпечне діяння, а тому цим об'єктом не може визнаватися позитивна поведінка, тобто правомірні дії чи бездіяльність особи, навіть її посткримінальна позитивна поведінка і не може бути покладена в обґрунтування поняття "кримінально-правова кваліфікація".

3. Підстави кваліфікації кримінального правопорушення. Слово "підстава" означає "те головне, на чому базується що-небудь", наприклад, висновок щодо чогось або певна праця чи інша діяльність, що ґрунтується на чомусь[8]. З цього випливає, що *підстави кримінально-правової кваліфікації – це ті об'єктивні обставини, що лежать в основі визнання вчиненого суспільно небезпечного діяння певним кримінальним правопорушенням із одночасною констатацією передбаченості його відповідною нормою закону про кримінальну відповідальність (певною статтею чи частиною статті КК України), яка передбачає і забороняє вказане суспільно небезпечне діяння за умови, що ця заборона порушена вчиненим діянням.* З огляду на викладену загальну характеристику кваліфікації кримінальних правопорушень і змісту більш загального за обсягом поняття *"підстава кримінальної відповідальності",* підстави кваліфікації слід поділити на *два види,* які отримали умовну назву *"фактична підста-*

[7] Див.: М Панов, С Харитонов, 'Суспільна небезпечність діяння в системі ознак поняття "Кримінальне правопорушення"' (2020) 150 Проблеми законності 124–40.

[8] Див.: *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (Бусел В ред, Перун 2003) 782.

www.pravoua.com.ua

ва" і *"юридична (нормативно-правова) підстава"* кваліфікації кримінальних правопорушень.

3.1. Фактична підстава кваліфікації – це вчинене особою суспільно небезпечне діяння, яке слугує об'єктом кваліфікації (фактично збігається з цим об'єктом) із точки зору визнання (чи, навпаки, невизнання) цього діяння певним кримінальним правопорушенням. Саме щодо вказаного об'єкта (суспільно небезпечного діяння) суб'єкт кваліфікації – слідчий, дізнавач, прокурор, суддя – здійснює пізнавальну логіко-юридичну та нормативно-правову оцінювальну діяльність. Безумовно, фактична підстава кваліфікації тісно пов'язана з *обставинами, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні (предмет доказування)*. Ними, згідно з ч. 1 ст. 91 КПК України, зокрема, є: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; 4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; 5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання; та інші обставини, що імперативно визначені в законі і тому підлягають обов'язковому доказуванню у кожному кримінальному провадженні. Однак при цьому зазначимо, що з точки зору змісту поняття "кваліфікація кримінальних правопорушень" основоположною одиницею кримінального правопорушення як факта (явища) реальної дійсності є *суспільно небезпечне діяння,* яке є обов'язковим (конститутивним) і визначальним елементом поняття кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 11 КК України)[9]. Тому його вчинення має бути насамперед встановлено та доведено кримінально-процесуальними і криміналістичними засобами у кожному кримінальному провадженні. По суті *встановлення і чітке викладення у словесній формі в змісті акта застосування права факту (події) вчинення суспільно небезпечного діяння завжди передує у часі самій процедурі кваліфікації кримінального правопорушення як специфічної логіко-гносеологічної й оцінювально-пізнавальної (із точки зору кримінального права) діяльності.*

3.2. Юридична (нормативно-правова) підстава кваліфікації кримінальних правопорушень. Згідно з ч. 1 ст. 2 КК України *юридичною підставою кваліфікації кримінальних правопорушень є наявність у вчиненому особою суспільно небезпечному діянні складу кримінального правопорушення,*

[9] М Панов, С Харитонов, 'Кримінальне правопорушення: поняття та його види' (2021) 3 Право України 31–8.

ПРАВО УКРАЇНИ • 2021 • № 9 • 117-143

передбаченого цим Кодексом. Під *складом кримінального правопорушення у кримінальному праві розуміють юридичну (нормативно-правову) конструкцію,* що визначається в законі про кримінальну відповідальність і являє собою систему об'єктивних і суб'єктивних ознак, які у сукупності визначають певне суспільно небезпечне діяння як кримінальне правопорушення[10]. *Ознака складу кримінального правопорушення* – це певна риса (властивість, якість) суспільно небезпечного діяння як мінімінізованого елемента визначення у кримінально-правовій нормі кримінального правопорушення, яка задовольняє такі вимоги: а) відображає суттєві індивідуальні фактичні та соціальні риси й особливості, які притаманні конкретному кримінальному правопорушенню (його "виду") та якими воно відрізняється від інших кримінальних правопорушень, а також від діянь, що не є кримінально протиправними; б) разом з іншими ознаками цього складу (та в їх єдності) визначає суспільну небезпечність і кримінальну протиправність діяння; в) безпосередньо вказана в законі чи однозначно випливає із його змісту при тлумаченні; г) притаманна всім кримінальним правопорушенням певного виду (типу) і не є виведеною (утвореною) від інших ознак[11].

Всі ознаки складу кримінального правопорушення поділяються на *обов'язкові*, тобто завжди, в усіх випадках (без виключення), вказані в кримінально-правовій нормі (діяння, вина), і *факультативні* (що не завжди, не в усіх випадках у ній вказуються). Але якщо хоча б одна з факультативних ознак вказана в законі (спеціальний суб'єкт, суспільно небезпечні наслідки, місце, час, мета, мотив тощо), вона набуває *властивості обов'язкової ознаки* складу кримінального правопорушення. Ознаки складу кримінального правопорушення, крім того, поділяються на *позитивні* (їх переважна більшість), які вказують на наявність певних властивостей (рис), притаманних кримінальному правопорушенню, наприклад, таємне викрадення чужого майна – при крадіжці (ч. 1 ст. 185 КК України); грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом, – при хуліганстві (ч. 1 ст. 206 КК України), і *негативні*, що вказують на відсутність тих чи інших рис (якостей) у цьому кримінальному правопорушенні (заподіяння значної майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою за відсутності ознак шахрайства – ч. 1 ст. 192 КК України). З погляду техніко-юридичних особливостей конструювання складів кримінальних правопорушень за ознаками, що становлять їхній зміст, у законі передбачається *вичерпний перелік ознак,* сукупність яких (як обов'язкових)

[10] Див.: Л Кругликов, О Спиридонов, *Юридические конструкции и символы в уголовном праве* (Юрид центр Пресс 2005) 336.
[11] Кудрявцев (н 3) 111–5.

www.pravoua.com.ua

визначає певне діяння як кримінальне правопорушення. Це зобов'язує суб'єкта кваліфікації встановити наявність у вчиненому суспільно небезпечному діянні всіх, без винятку, обов'язкових ознак складу, передбаченого законом.

В окремих випадках у законі вказуються альтернативні ознаки. Так, у низці норм вказуються два чи більше *альтернативних видів діянь одного й того ж кримінального правопорушення,* наприклад, тяжке тілесне ушкодження (ч. 1 ст. 121 КК України), або *альтернативні способи вчинення кримінального правопорушення* – обман чи зловживання довірою: при шахрайстві (ст. 190 КК України); чи *суспільно небезпечні наслідки діяння* – аварія поїзда, судна або порушення нормальної роботи транспорту, або створення небезпеки для життя людей, або настання інших тяжких наслідків при пошкодженні шляхів сполучення і транспортних засобів (ч. 1 ст. 277 КК України), тощо. Особливості кваліфікації при альтернативних *ознаках складу кримінальних правопорушень* полягають у тому, що встановлення хоча б однієї з цих альтернативних ознак у вчиненому суспільно небезпечному діянні дає підстави стверджувати про наявність цієї ознаки складу кримінального правопорушення і наявності у вчиненому складі кримінального правопорушення з альтернативними ознаками.

Склад кримінального правопорушення являє собою таку систему юридичних (вказаних у кримінальному законі) об'єктивних і суб'єктивних ознак, які мають бути завжди (в усіх можливих варіантах) *вичерпними, необхідними* й *достатніми* для встановлення підстави кримінальної відповідальності (складу кримінального правопорушення) і кваліфікації вчиненого у кожному конкретному випадку. *Вичерпність* ознак складу кримінального правопорушення слід розуміти як їх всебічне та повне, в усіх необхідних деталях (конкретно), і водночас в узагальненому вигляді текстуальне визначення в законі об'єктивних і суб'єктивних ознак – рис та властивостей суспільно небезпечного діяння, що визнане кримінальним правопорушенням. *Необхідність* ознак вказує на безперечну обов'язковість встановлення у кожному суспільно небезпечному діянні, що підлягає кваліфікації, усіх, без винятку, обов'язкових (тобто передбачених кримінальною правовою нормою) ознак, які у сукупності визначають суспільно небезпечне діяння як кримінальне правопорушення. Відсутність хоча б однієї з цих обов'язкових ознак, безумовно, виключає можливість визнання у цьому діянні складу кримінального правопорушення. *Достатність* підкреслює те, що встановлення всіх обов'язкових передбачених у законі ознак не потребує додаткового встановлення інших (додаткових) і не вказаних у законі ознак для формування висновку щодо наявності у вчиненому суспільно небезпечному діянні складу кримінального правопорушення як юридичної підстави

ПРАВО УКРАЇНИ • 2021 • № 9 • 117-143

кримінальної відповідальності та кваліфікації вчиненого суспільно небезпечного діяння[12].

Склад кримінального правопорушення являє собою *стрункі жорстко замкнену, тобто вичерпну (закриту) систему об'єктивних і суб'єктивних ознак, передбачених у законі про кримінальну відповідальність,* що характеризується логічною узгодженістю та упорядкованістю. Всі вони тісно пов'язані між собою, безпосередньо вказані в законі чи однозначно випливають із його змісту при тлумаченні й утворюють єдине ціле – склад кримінального правопорушення. Водночас є підстави ці ознаки згрупувати за ступенем узагальнення в одиниці більш високого рівня, що утворюють структуру складу кримінального правопорушення. Ці узагальнені одиниці в теорії кримінального права отримали назву *"елементи складу кримінального правопорушення"*[13]. В основу такого рішення покладена модель реальної суспільно небезпечної поведінки особи (як і загалом – поведінки людини) структуру якого утворюють об'єкт і суб'єкт, що об'єднані (з'єднані) актом поведінки людини – її діянням у формі дії чи бездіяльності, у межах якої виокремлюються *об'єктивна сторона* і *суб'єктивна сторона* цього діяння. Відповідно до цього у структурі складу кримінального правопорушення (на підставі структурного аналізу акта суспільно небезпечної поведінки особи) виокремлюються об'єкт (у низці випадків – також і *предмет*), *об'єктивна сторона* (до змісту якої відносять суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і наслідками, місце, час, обстановку, спосіб, засоби вчинення кримінального правопорушення), *суб'єктивна сторона* (певна форма вини – умисел чи необережність, мотив і мета), *суб'єкт кримінального правопорушення* (особа фізична, осудна, що досягла віку кримінальної відповідальності). Ці елементи виступають по суті категоріями кримінального права і мають важливе пізнавальне та юридичне значення. Їх використання надає можливість науково обґрунтованого конструювання кримінально-правових норм, у диспозиціях яких, визначених у статтях (частинах чи пунктах статей) Особливої частини КК України, безпосередньо формулюються ознаки відповідних складів кримінальних правопорушень.

Елементи складу кримінального правопорушення надають можливість приводити ознаки складу в логічно узгоджену, відносно стрункі систему, що, зі свого боку, сприяє виявленню у процедурі кваліфікації обсягу й змісту останніх і, таким чином, достатньо чіткому й повному встановленню тих явищ соціально-правової реальності, які вони призначені відображати в кримінально-правових нормах, закріплених у відповідних

[12] Кудрявцев (н 3) 70–8.
[13] М Карпушин, В Курляндский, *Уголовная ответственность и состав преступления* (Юрид лит 1974) 173–83.

www.pravoua.com.ua

статтях КК України. Крім того, аналіз елементів і ознак складу кримінальних правопорушень (ознаки, як найменші структурні одиниці складу, належать до того чи іншого з його елементів і за обсягом узагальнення підпорядковані останнім), виявлення їх найбільш суттєвих рис (на рівні загального), властивих кожному конкретному складу кримінального правопорушення, надало можливість сформувати і визначити *загальне поняття складу кримінального правопорушення.* Це поняття є *науковою нормативно-правовою абстракцією,* яка відображає те загальне, що властиве кожному конкретному складу кримінального правопорушення – крадіжці, розбою, хуліганству тощо. Отже, загальне поняття складу кримінального правопорушення – це 'поняття про всі конкретні склади кримінальних правопорушень'[14], являє собою абстракцію найвищого рівня у кримінальному праві (поряд із загальним поняттям "кримінальне правопорушення" – ч. 1 ст. 11 КК України) і тому саме собою, безумовно, не може бути юридичною підставою кваліфікації кримінальних правопорушень. Водночас подібно до будь-якої наукової абстракції загальне поняття "склад кримінального правопорушення" має велике науково-пізнавальне й методологічне значення, слугує необхідним засобом аналізу, розроблення і формулювання в законі конкретних складів кримінальних правопорушень, будучи теоретичною основою для розкриття їхнього змісту, що конче потрібно для правильного застосування кримінального закону[15] і кваліфікації кримінальних правопорушень.

Таким чином, *юридичною підставою кваліфікації може бути лише конкретний склад кримінального правопорушення,* зміст якого включає у себе найбільш суттєві узагальнені риси суспільно небезпечних діянь (правопорушень) одного і того ж виду (типу), що характеризуються притаманними їм узагальненими (видовими) ознаками і належать до одного й того ж типу (виду) кримінально протиправної поведінки, наприклад, до вбивств, грабежів чи зґвалтувань тощо. Ці *склади кримінальних правопорушень і їх суттєві ознаки нормативно закріплюються і визначаються у диспозиціях відповідних кримінально-правових норм.* Тому при кваліфікації кримінальних правопорушень, для встановлення його складу як юридичної підстави, у кожному конкретному випадку слід розв'язати питання більш загального порядку – питання щодо співвідношення цих базових для кримінального права понять: "склад кримінального правопорушення" і "кримінально-правова норма".

Кримінально-правова норма – первинне й основоположне нормативно-правове утворення (одиниця) кримінального права – являє собою встановлений державою, в законі про кримінальну відповідальність, заборонений, під загрозою застосування покарання, певний вид (тип) суспільно

[14] Див.: Я Брайнин, *Уголовная ответственность в советском уголовном праве* (1963) 95.
[15] Там само 95.

небезпечної поведінки особи (суб'єкта кримінального правопорушення) – діяння (дії чи бездіяльності) в його узагальненому вигляді, – і визначає це діяння як кримінальне правопорушення. Отже, склад кримінального правопорушення, як обов'язковий елемент підстави кримінальної відповідальності і, відповідно, *юридична підстава кваліфікації,* передбачається безпосередньо в змісті норми закону про кримінальну відповідальність. Це твердження базується на конституційних положеннях (п. 22 ст. 92 Конституції України), відповідно до яких виключно законами України визначаються діяння, які є кримінально протиправними і за які передбачається відповідальність. Розвиваючи і конкретизуючи ці установчі правоположення, у ч. 3 ст. 3 КК України встановлено: 'Кримінальна протиправність діяння, а також його караність та інші кримінальні правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом'[16]. Викладене означає, що норми закону про кримінальну відповідальність встановлюють під загрозою покарання *державну заборону* вчинення кримінальних правопорушень, що звернена до невизначеного кола осіб, яким адресований цей закон. У зв'язку з цим не можна погодитися з позицією окремих юристів, які вважають, що норми кримінального права безпосередньо не містять таких заборон, вони встановлюються нормами іншої галузевої належності. Норми ж кримінального права передбачають виключно кримінальні правові наслідки діянь – їхню караність[17]. Близькими до цього є твердження, що такі елементи кримінально-правової норми, як гіпотеза і диспозиція, формуються нормами регулятивного права (цивільним, господарським, фінансовим тощо), санкція ж відноситься до сфери кримінального права[18]. Вказані погляди суперечать визнаним трактуванням кримінального права як самостійної галузі публічного права і кримінально-правової норми як її основного (базового) структурного елемента, а тому є неприйнятними, зокрема й для визначення поняття "кваліфікація кримінальних правопорушень".

Для формування і визначення поняття "кваліфікація кримінальних правопорушень" надто важливо з'ясувати особливості конструювання складів кримінальних правопорушень та їх відображення у кримінально-правових нормах, а також техніко-юридичне визначення і закріплення у структурі КК України. Тут відзначимо, що кримінально-правова норма (в її класичному варіанті) складається із гіпотези, диспозиції і санкції, що органічно пов'язані між собою й утворюють зміст цієї норми як цілісного системного об'єкта, що слугує, зі свого боку, основоположним і визначальним елементом (одиницею) системи кримінального права як галузі права. *Гіпотеза*, зміст якої випливає, головним чином, із низки статей

[16] Кримінальний кодекс України (н 1).
[17] Див.: О Наден, *Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні* (2012) 117–24.
[18] Див.: Н Гуторова, 'Охоронна функція кримінального права' в *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Право 2014) 31–5.

www.pravoua.com.ua

Загальної частини кримінального права (статті 1, 2, 3, 11, 19, 22 КК України та інші), це обставини загального порядку за наявності яких, з урахуванням в обов'язковому порядку її диспозиції, застосовується ця норма. *Диспозиція* – основний елемент кримінально-правової норми. Вона в письмовій формі викладена (закріплена), перш за все, у тексті статті (частині статті) Особливої частини КК України. Саме в диспозиції норми, у словесній формі визначається (описується) в узагальненому вигляді певний вид (варіант, тип) суспільно небезпечної поведінки особи – його діяння (дія чи бездіяльність), – вчинення якого визнається кримінальним правопорушенням. Тим самим безпосередньо в диспозиції кримінально-правової норми формулюються ознаки складу кримінального правопорушення – простого, кваліфікованого чи особливо кваліфікованого. За юридичною технікою визначення змісту кримінально-правової норми і способом опису (закріплення) у них ознак складу кримінального правопорушення диспозиції поділяють на *прості, описові, відсилочні* й *бланкетні.* У *простих диспозиціях* дається назва кримінального правопорушення загальновідомим терміном і не вказуються його ознаки. *Описовими* визнаються диспозиції, в яких містяться визначення суспільно небезпечного діяння, що визнається кримінальним правопорушенням, і вказуються його суттєві обов'язкові об'єктивні та/або суб'єктивні ознаки. *Відсилочні диспозиції* для встановлення ознак кримінального правопорушення відсилають до інших норм КК України. *Бланкетні диспозиції* – це такі, в яких зміст кримінально-правової норми (й ознаки кримінального правопорушення) визначається як кримінальним законом (і перш за все – саме ним), так і окремими нормами чи елементами норм інших галузей права. Останні включаються законодавцем до змісту закону про кримінальну відповідальність і слугують його обов'язковими структурними елементами, виконують при цьому *субсидіарну* та *конкретизуючу функції* та забезпечують тим самим належний рівень і достатню якість кримінально-правового регулювання[19]. *Санкція* – це та частина кримінально-правової норми, що містить у собі вказівку на покарання (кримінально-правова караність), яке має бути застосоване до особи за вчинення суспільно небезпечного діяння, яким порушуються заборони чи приписи, визначені в диспозиції цієї норми[20]. Санкція (і покарання, яке в ній встановлено), головним чином, *надає специфічного публічного характеру кримінально-правовій нормі загалом,* підкреслює її відмінність від інших норм – заборон, наприклад, від норм адміністративного права. Саме санкція значною мірою визначає державно-владний характер приписів цієї норми і підкреслює протиправний і заборонений у кримінально-

[19] Див.: М Панов, 'Уголовно-правовая норма при бланкетной диспозиции закона об уголовной ответственности: понятие и особенности применения' в Панов М, *Вибрані праці з проблем правознавства* (Право 2020) 484–99.

[20] Див.: Н Дурманов, *Советский уголовный закон* (Изд-во МГУ 1967) 112–30.

правовому сенсі характер суспільно небезпечного діяння особи (дії чи бездіяльності), визначеної в диспозиції кримінально-правової норми.

Утім, надзвичайно важливим для вирішення проблеми кримінально-правової кваліфікації є те, що в *диспозиції кримінально-правової норми вичерпно та в повному обсязі передбачаються суттєві об'єктивні та суб'єктивні ознаки, які визначають суспільно небезпечне діяння як кримінальне правопорушення й утворюють таким чином певний (конкретний) склад цього правопорушення.* Тут важливо відзначити, що диспозиція кримінально-правової норми, у змісті якої закріплюються відповідні ознаки конкретного складу кримінального правопорушення, складаються насамперед з ознак *диспозиції статті або частини статті Особливої частини КК України.* З цього випливає, що для встановлення складу кримінального правопорушення і змісту кримінально-правової норми як нормативно-правової основи кваліфікації, слід звернутися, перш за все, до *аналізу змісту диспозиції відповідної статті (частини статті) Особливої частини КК України.* Однак *диспозиція кримінально-правової норми і диспозиція статті (частини статті)* Особливої частини КК України *не є тотожними і не збігаються за обсягом.* Диспозиція кримінально-правової норми – це поняття більш широке за обсягом і глибше за змістом, аніж диспозиція статті Особливої частини КК України. В останній вказуються лише ті ознаки, що є специфічними і притаманними лише цьому, конкретному складу кримінального правопорушення *(особливе)*. Однак *загальні* для всіх складів кримінальних правопорушень *(загальне)* ознаки, що також становлять зміст диспозиції кримінально-правової норми, законодавець виносить за "рамки" диспозиції статті Особливої частини КК України[21] і знаходять відображення й закріплення у певних статтях Загальної частини, а саме: ст. 1 (об'єкт кримінального правопорушення); ст. 11 (суспільно небезпечне, протиправне діяння); статті 18–22 (ознаки суб'єкта кримінального правопорушення); статті 23–25 (поняття, ознаки і форми вини: умисел і необережність) та ін. Крім того, в Загальній частині КК України визначаються і деякі специфічні форми прояву кримінальних правопорушень, що становлять спеціальні види складів кримінальних правопорушень: незакінчене кримінальне правопорушення (статті 13–16 КК України) і співучасть у кримінальному правопорушенні (статті 26–31 КК України). Отже, *кримінально-правова норма, а також склад кримінального правопорушення, в яких вичерпно визначаються об'єктивні та суб'єктивні ознаки кримінального правопорушення – це складне, комплексне нормативно-правове утворення, що знаходить законодавче визначення, по-перше,*

[21] Див.: Н Кузнецова, 'Преступление, состав преступления, диспозиция уголовно-правовой нормы' (1967) 54 Вестн. МГУ. Серия "Право" 44.

www.pravoua.com.ua

в диспозиції певної статті (чи частині статті) Особливої частини КК України, по-друге, в окремих статтях Загальної частини КК України.

Логічною моделлю, що покладено в основу конструювання диспозиції кримінально-правової норми, визначення її змісту й обсягу, є склад кримінального правопорушення, який, зі свого боку, формується, як відзначалося, на підставі встановлення структури (моделі) акта суспільно небезпечної поведінки (діяння) людини, з його обов'язковими елементами: об'єктом і суб'єктом, об'єктивною та суб'єктивною стороною і властивими їм суттєвими й загальними (типовими) ознаками. Ця норма належить до виду норм, які в теорії права отримали назву "логічна норма"[22]. Саме таке комплексне трактування кримінально-правової норми, із використанням структурних одиниць (статей) як Особливої, так і Загальної частин КК України, здатне у повному обсязі й вичерпно, логічно-послідовно відобразити в словесній формі у тексті закону склад кримінального правопорушення і всі його обов'язкові ознаки. У такому розумінні *склад кримінального правопорушення, передбачений кримінально-правовою нормою, є необхідною умовою (елементом) підстави кримінальної відповідальності* (ч. 1 ст. 2 КК України) *і, відповідно до цього, юридичною (нормативно-правовою) підставою кваліфікації вчиненого особою суспільно небезпечного діяння.*

У процедурі кваліфікації – при формуванні висновку щодо змісту диспозиції кримінально-правової норми, в якій вичерпно визначаються обов'язкові ознаки складу кримінального правопорушення, застосовуються різні пізнавальні засоби і прийоми. Домінуючим серед них є *індуктивний умовивід,* при застосуванні якого, на підставі одиничних або часткових суджень, виводиться загальне судження[23]. *Базовим тут, безумовно, є судження, викладене в диспозиції статті (частині статті) Особливої частини КК України,* що визначає основні обов'язкові ознаки, властиві складу цього конкретного кримінального правопорушення. *Часткові судження – ознаки, притаманні всім складам кримінальних правопорушень, що передбачені, як раніше вказувалося, в окремих статтях Загальної частини КК України. Висновок (загальне судження) – встановлення змісту кримінально-правової норми і складу кримінального правопорушення із вичерпним визначенням усіх його обов'язкових ознак як юридичної підстави кваліфікації.*

Для визначення в законі про кримінальну відповідальність кримінально-правових норм і відображення у них відповідних складів кримінальних правопорушень, законодавець використовує різноманітні прийоми і засоби законодавчої техніки. *Основним* і надзвичайно важливим

[22] Див.: С Алексеев, *Общая теория права, т 2* (1982) 35, 39–41, 56, 63.
[23] А Конверський, *Логіка: підручник для студентів юридичних факультетів* (Центр учбової літератури 2008) 267–8.

правилом (принципом) при цьому має бути забезпечення чітких і ємних (точних) законодавчих формулювань, у яких мають бути встановлені *точні (а не розпливчасті, надмірно узагальнені, із застосуванням родових понять) склади кримінальних правопорушень, які мають бути позбавлені казуїстичності (без зайвої деталізації), і водночас не бути надмірно широкими за обсягом (генералізованими) та забезпечувати в оптимально-узагальненій, у словесній формі достатньо чітке визначення суттєвих й обов'язкових ознак відповідних складів кримінальних правопорушень.* Вирішення вказаного завдання здійснюється, головним чином, через застосування *формально-визначених (точних) видових понять* і відповідної юридичної термінології, за допомогою яких досить чітко і вичерпно, водночас із необхідністю, повнотою, визначаються зміст (система ознак) та обсяг поняття відповідних суспільно небезпечних діянь, що визнаються кримінально-протиправними (тобто містять ознаки складу кримінального правопорушення) і, внаслідок цього, – караними. Перелік цих діянь, а також ознак, що їм притаманні, є *вичерпним – вони прямо вказані в законі або однозначно виводяться із його змісту при тлумаченні.* Це надає можливість достатньо точно й у повному обсязі виявляти у кожному конкретному випадку обсяг об'єктів (явищ) реальної дійсності, що відображаються у законі і на які поширюється дія цього закону та його норм. Цей підхід є необхідною умовою і методологічним підґрунтям забезпечення виконання надзвичайно важливого доктринального положення кримінального права, відповідно до якого *застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено* (ч. 4 ст. 3 КК України), що має, безперечно, реалізовуватись як у кримінальному правотворенні, так і у правозастосовній діяльності, особливо при кваліфікації кримінальних правопорушень.

Поряд із цим при визначенні у кримінально-правових нормах складів кримінальних правопорушень у низці випадків використовуються й оціночні поняття, що є об'єктивною потребою, оскільки законодавець стикається з необхідністю визначення (відображення) у законі таких явищ (об'єктів) реальної дійсності, які характеризуються гранично широким обсягом, складністю і недостатньою чіткістю (певною аморфністю): "особлива жорстокість" (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України), "особливе зухвальство" (ч. 1 ст. 296 КК України), "сильне душевне хвилювання" (ст. 116 КК України), "істотна шкода" (ч. 1 ст. 364 КК України), "тяжкі наслідки" (ст. 236 КК України), "тероризування засуджених" (ст. 392 КК України)[24] та ін. Унаслідок цього особливість оціночних понять полягає у тому, що вони загалом не мають завершеного переліку ознак, які утворюють їх зміст і можуть бути доповнені новою (конкретизованою) ознакою. Обсяг

[24] Див.: Н Панов, 'Оценочные понятия и их применение в уголовном праве' (1976) 7 Проблемы социалистической законности 99–106.

www.pravoua.com.ua

(коло) явищ, що відображають ці поняття, не мають чіткого обмеження і визначення порівняно з формалізованими поняттями. Це вимагає від правозастосувача необхідної оцінки вчиненого діяння за шкалою порядка "більше – менше", "краще – гірше", "хороший – поганий" та інше, що, зі свого боку, пов'язане з можливим суб'єктивним углядом (дискрецією) особи, що застосовує кримінальний закон. Безумовно, вказані поняття певним чином ускладнюють закон про кримінальну відповідальність і його застосування, погіршують якість, перетворюють цей закон у менш визначений, що обумовлює й певні особливості і складнощі його застосування при кваліфікації кримінальних правопорушень[25].

Для надання кримінально-правовому регулюванню оптимальної визначеності й формування у законі про кримінальну відповідальність відносно точних складів кримінальних правопорушень важливою і достатньо поширеною практикою у кримінальному законотворенні є використання *бланкетних диспозицій*. Їхньою особливістю є те, що ознаки цих складів кримінальних правопорушень визначаються в законі як безпосередньо кримінально-правовою нормою (і насамперед саме нею), так і нормами чи елементами норм інших галузей права, які включаються до змісту кримінально-правового регулювання. До них можна віднести, наприклад, "порушення правил безпеки дорожнього руху особами, які керують транспортними засобами" (ст. 286 КК України); "порушення встановлених правил охорони надр" (ст. 240 КК України); "порушення правил несення бойового чергування" (ст. 420 КК України) та ін. Причому останні не замінюють і не змінюють норми (її елементів) кримінального права, не розширюють і не збільшують зміст, обсяг і межі складу кримінального правопорушення, визначеного в диспозиції кримінально-правової норми та не змінюють обсяг кримінально-правового регулювання. Вони завжди виконують *субсидіарну функцію*, а тому їх застосування лише *уточнює* та *конкретизує* відповідні ознаки складу кримінального правопорушення, які викладені у кримінальному законі, як правило, у надто загальній формі. Головною і визначальною складовою цих диспозицій у всіх випадках є їхня кримінально-правова компонента (характер діяння, спосіб вчинення кримінального правопорушення, суспільно небезпечні наслідки, мотив, мета тощо), які визначають і зміст та обсяг соціально-правових явищ, що охоплюються ознаками складу кримінального правопорушення, визначеного в цій диспозиції. Отже, *функціональне призначення цих елементів бланкетної диспозиції – надати відносну й специфічну визначеність і гнучкість (еластичність) нормі закону про кримінальну відповідальність, яка має надто широ-*

[25] Див.: Н Панов, 'Оценочные понятия: методологические аспекты исследования и применения в уголовном праве' в Панов М, *Проблеми методології науки кримінального права: вибрані наукові праці* (Анісімов Г, Гальцова В уклад, Право 2018) 248–72.

кий обсяг, деталізувати у правозастосуванні та конкретизувати ознаки складу кримінального правопорушення у правозастосуванні з метою забезпечити у кожному конкретному випадку необхідну точність та ефективність норм кримінального закону, зокрема, при кваліфікації кримінальних правопорушень[26].

Таким чином, для встановлення у вчиненому суспільно небезпечному діянні конкретного складу кримінального правопорушення, як юридичної підстави кримінально-правової кваліфікації, його елементів і ознак слід, перш за все, з'ясувати зміст диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК України, в якій встановлено кримінальну відповідальність за відповідне кримінальне правопорушення, а також певних статей Загальної частини КК України, у яких визначаються ті чи інші, загальні для всіх складів кримінальних правопорушень ознаки, притаманні кожному конкретному складу кримінального правопорушення. У випадках, коли законодавець формулює бланкетні диспозиції, для встановлення всіх ознак складу кримінального правопорушення, необхідно також звернутися до змісту норм інших галузей законодавства (законів чи підзаконних актів), які передбачені законом про кримінальну відповідальність чи однозначно випливають із його змісту, встановити при цьому їхню юридичну силу, дію у часі й просторі та за колом осіб, і за допомогою визначення змісту цих норм конкретизувати (деталізувати) ознаки цього складу кримінального правопорушення у межах кримінально-правової норми, визначеної у законі про кримінальну відповідальність.

4. Зміст кваліфікації кримінальних правопорушень як специфічний вид пізнавальної діяльності: гносеологічний та формально-логічний аспекти. Кваліфікація кримінальних правопорушень, із погляду її психологічної характеристика, являє собою доволі складний пізнавальний процес. Причому ця пізнавальна діяльність правозастосувача (слідчого, дізнавача, прокурора, судді) має певні особливості як при встановленні фактичних обставин – події вчиненого суспільно небезпечного діяння (кримінального правопорушення), так і при встановленні змісту складу кримінального правопорушення, а також при встановленні відповідності вчиненого діяння обов'язковим ознакам відповідного складу кримінального правопорушення, визначеному в кримінально-правовій нормі. Тут, однак, відзначимо, що процедура кваліфікації включає в себе широкий спектр прийомів, методів і форм як емпіричного, так і теоретичного пізнання, зокрема: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, умовивід тощо у їхній єдності. Результатом цієї пізнавальної діяльності мають бути *чіткі* й *однозначні судження* щодо суттєвих рис і властивостей вчиненого особою суспільно небезпечного діяння, змісту складу криміналь-

[26] Див.: М Панов, Н Квасневська, 'Кваліфікація злочинів при банкетній диспозиції закону про кримінальну відповідальність' (2010) 9 Право України 47–57.

www.pravoua.com.ua

ного правопорушення, обов'язкові ознаки якого охоплюють за змістом і обсягом всі суттєві риси вказаного діяння. Отже, основною складовою кваліфікації, її "кульмінаційною фазою" є встановлення точної відповідності суттєвих рис і властивостей вчиненого суспільно небезпечного діяння ознакам складу кримінального правопорушення, визначеному в кримінально-правовій нормі й закріпленому у тексті відповідних статей КК України. Безперечно, це центральний (головний) елемент у структурі кваліфікації кримінальних правопорушень. При цьому, однак, слід мати на увазі, що *вчинене суспільно небезпечне діяння* завжди характеризується конкретними рисами, а тому відноситься до сфери одиничного (конкретного). На відміну від цього, *ознаки складу кримінального правопорушення* – це система *суттєвих узагальнених (на основі абстрагування) ознак,* які становлять зміст відповідної моделі кримінального правопорушення, визначеної у законі і яка являє собою сферу узагальненої множини діянь одного і того ж виду (класу). Отже, *гносеологічний аспект кваліфікації кримінального правопорушення являє собою віднесення одиничного явища (фактично вчиненого суспільно небезпечного діяння) до множини явищ – суспільно небезпечних діянь одного і того ж виду (типу)*[27]*, – відображених в узагальненому виді в обов'язкових ознаках складу кримінального правопорушення, що становлять зміст кримінально-правової норми.*

Аналіз теоретичних засад пізнавальної діяльності правозастосувача при кваліфікації кримінальних правопорушень надає можливість розглянути і з'ясувати *логічні основи цієї діяльності.* Формальна логіка як наука про закони, форми і способи правильного мислення[28] як ніяка інша становить наукове підґрунтя кваліфікації кримінальних правопорушень. Порушення правил логіки при кваліфікації неодмінно тягне за собою помилки у цій пізнавальній діяльності. Встановлення точної відповідності ознак вчиненого суспільно небезпечного діяння ознакам складу кримінального правопорушення, визначеного у законі – центральний елемент кваліфікації – з точки зору формальної логіки базується на *логічній операції дедуктивного "умовиводу". Умовиводом називається така форма мислення або логічна операція, за допомогою якої з одного або декількох відомих суджень виводиться нове судження.* Умовивід складається із *засновків* та *висновку. Засновками* називаються раніше відомі судження, на підставі яких робиться висновок. *Висновок* – це нове судження, отримане в результаті зіставлення засновків[29]. При кваліфікації кримінальних правопорушень відношення між засновками і висновком є відносинами *логічного слідування,* за яких *висновок (як наслідок) виводиться (випливає) із засновків.* Вказана логічна операція здійснюється за правилами *кате-*

[27] Див.: В Жеребкин, *Логический анализ права* (Вища шк 1976) 13–7.
[28] *Логіка: підручник для студентів вищих навчальних закладів* (Титов В ред, Право 2005) 4–10.
[29] Конверський (н 23) 213.

горичного силогізму[30]*, під яким розуміється такий дедуктивний умовивід, який складається із двох засновків і висновку у формі категоричного судження*[31]. Засновки цього умовиводу поділяються на більший і менший. *Більший засновок* при кваліфікації – це категоричне судження загального порядку, зміст якого становить система обов'язкових ознак складу кримінального правопорушення, визначеного у диспозиції певної кримінально-правової норми. При цьому необхідно врахувати, що *при формуванні більшого засновку* обов'язково враховуються: *по-перше*, зміст диспозиції статті Особливої частини КК України (її частини чи пункту), що застосовується у цьому випадку, *по-друге,* зміст статей Загальної частини КК України, в яких визначаються ознаки складу кримінального правопорушення, властиві всім кримінальним правопорушенням, *по-третє*, у випадках незакінченого кримінального правопорушення або співучасті в ньому – зміст відповідних статей КК України, що передбачають вказані інститути, *по-четверте*, при кваліфікації кримінальних правопорушень, ознаки яких визначені в бланкетних диспозиціях, до змісту більшого засновку включають норми (чи їх елементи), що відносяться до інших галузей права, а в цьому випадку були порушені вчиненим суспільно небезпечним діянням і при цьому виконують конкретизуючу та субсидіарну функції щодо кримінально-правової норми. Отже, *основу більшого засновку становить* система знань (інформації), що своїм джерелом мають структурні елементи *комплексної логічної кримінально-правової норми,* у змісті якої закріплюються обов'язкові ознаки складу кримінального правопорушення як юридичної (нормативно-правової) підстави кваліфікації[32]. *Менший засновок* являє собою категоричне судження відносно встановлених основних і суттєвих рис (властивостей) конкретного, фактично вчиненого (одиничного) суспільно небезпечного діяння. *Висновок при кваліфікації* – це категоричне судження (умовивід) про точну (в усіх конкретних деталях) відповідність вчиненого особою суспільно небезпечного діяння всім обов'язковим ознакам складу кримінального правопорушення, визначеного у кримінально-правовій нормі з обов'язковою вказівкою в акті застосування права відповідної статті (частини статті) Особливої частини КК України з наведенням необхідної аргументації.

5. Однак зміст поняття "кваліфікація кримінальних правопорушень" *не вичерпується* раніше розглянутими його елементами. *Зміст цього по-*

[30] Див.: Жеребкин (н 27) 13–7.
[31] Див.: Титов (н 28) 122–31; С Цалін, *Логічний словник-довідник* (4-те вид, Факт 2006) 289–90.
[32] Визначення логічної структури більшого засновку, основу якого становлять елементи й ознаки конкретного складу кримінального правопорушення, є додатковим аргументом непереконливості позиції щодо поняття "кримінально-правова кваліфікація", його трактування і введення в обіг науки і практики кримінального права.

www.pravoua.com.ua

няття становлять також розмежування кримінальних правопорушень і відмежування їх від діянь, що не є кримінальними правопорушеннями.

5.1. Проблема розмежування кримінальних правопорушень виникає при їх кваліфікації в ситуаціях, коли вчинене суспільно небезпечне діяння підпадає одночасно під ознаки двох чи більше різних складів кримінальних правопорушень, передбачених різними кримінально-правовими нормами, ознаки яких мають суттєву схожість чи навіть збігаються. Подібні склади кримінальних правопорушень отримали в літературі назву "суміжних складів кримінальних правопорушень" (чи *"суміжні кримінальні правопорушення"*), а норми, що їх передбачають – "суміжні кримінально-правові норми"[33]. У таких складах кримінальних правопорушень схожими чи однаковими є окремі ознаки (чи елементи) (наприклад, діяння у складах різних видів вбивств – статті 115, 116, 119 КК України), *спосіб вчинення кримінального правопорушення* (у складах шахрайства, заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою, шахрайства з фінансовими ресурсами – статті 190, 192, 222 КК України), певні форми вини (у складах умисних вбивств, умисних тілесних ушкоджень – ч. 1 ст. 115, ч. 2 ст. 115, статті 121, 122, 123 КК України та ін.). Кваліфікація діянь у подібних випадках пов'язана зі значними складнощами, оскільки це діяння підпадає одночасно під ознаки декількох кримінально-правових норм, у яких закріплені *суміжні*, але, втім, *різні склади кримінальних правопорушень*[34]. У таких, достатньо розповсюджених ситуаціях завжди виникає необхідність провести розмежування цих складів кримінальних правопорушень. Саме такий підхід лежить в основі кваліфікації кримінальних правопорушень. Отже, аби правильно кваліфікувати вчинене суспільно небезпечне діяння, необхідно чітко уявляти розмежувальні лінії між суміжними кримінально-караними діяннями[35]. По суті *весь процес кваліфікації здебільшого полягає в послідовному відмежуванні кожного з елементів і ознак складу злочину, під які підпадають ознаки вчиненого суспільно небезпечного діяння, від елементів і ознак інших (суміжних) складів злочинів.* У цьому сенсі слушним є відоме твердження, що *'розмежування злочинів становить зворотний бік кваліфікації'*[36].

Важливе значення для здійснення розмежування при кваліфікації має *метод порівняння*[37]. Тут завжди мають зіставлятися (порівнюватися) два чи більше об'єктів: елементів або ж ознак різних (суміжних) складів кримінальних правопорушень і надаватися їхня відповідна соціально-

[33] А Трайнин, *Состав преступления по советскому уголовному праву* (Юрид лит 1951) 260–1; Е Фесенко, 'Смежные составы преступлений и их разграничение' (1988) 49 Пробл. правоведения 114–9; Л Брич, *Теорія розмежування складів злочинів* (Львів держ ун-т внутр справ 2013) 201–224.
[34] О Марін, *Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм* (Атіка 2003) 73–149.
[35] Кудрявцев (н 3) 146.
[36] Там само.
[37] Брич (н 33) 201–24.

ПРАВО УКРАЇНИ • 2021 • № 9 • 117-143

правова оцінка. При порівнянні мають зіставлятися як якісні, так і кількісні ознаки, що їм властиві, з'ясовуватись як їхня схожість чи тотожність, так і відмінність (різниця між ними). Для констатації відмінності кримінальних правопорушень необхідно встановити такі їх суттєві ознаки (або хоча б одну із них), якими ці склади *відрізняються* один від одного. Так, склад насильницького грабежу (ч. 2 ст. 186 КК України) відрізняється від складу розбою (ч. 1 ст. 187 КК України) ступенем насильства: при грабежі це насильство "не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого", а при розбої воно "є небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу". У цьому полягає сутність розмежування складів кримінальних правопорушень. Розмежування при кваліфікації здійснюється не саме собою, не як деяка "самостійна пізнавальна процедура", "не безцільно"[38]. Воно завжди має проводитися обов'язково під кутом зору *обрання із суміжних складів* кримінальних правопорушень того із них, *який найбільш точно й у повному обсязі охоплює всі основні суттєві об'єктивні й суб'єктивні ознаки вчиненого суспільно небезпечного діяння, що необхідно для його правильної кваліфікації.*

Безумовно, процедура розмежування суміжних кримінальних правопорушень при їх кваліфікації має досить складних характер, оскільки її об'єктом є суспільно небезпечне діяння, яке одночасно підпадає під ознаки двох чи більше складів кримінальних правопорушень, що містять у собі елементи чи ознаки, що мають суттєву схожість або подібність (чи навіть збіг). З'ясовуючи сутність вказаних складів і послідовно аналізуючи їхні елементи й ознаки в процесі розмежування, слід дотримуватися таких узагальнюючих положень:

1. У процесі порівняння вказаних ознак домінуючими, які мають ураховуватися, насамперед слід визнавати ті з них (чи хоча б однієї з них), які свідчать про їхню відмінність і надають можливість проводити їх розмежування, тобто відрізняти один від одного.

2. Ознаки (або хоча б одна із них), за якими відрізняються вказані склади кримінальних правопорушень, мають бути суттєвими, передбаченими кримінально-правовою нормою чи однозначно випливати з її змісту при тлумаченні та відображати сутність діяння, що підлягає кваліфікації.

3. При порівнянні суміжних складів кримінальних правопорушень і норм, що їх передбачають, *обранню і застосуванню підлягає лише та з них, яка з найбільшою повнотою і в повному обсязі охоплює вчинене суспільно небезпечне діяння,* з необхідністю точно і повно відображає його суттєві риси.

4. У випадках, коли вчинене суспільно небезпечне діяння не охоплюється в повному обсязі жодною (однією) із декількох норм кримінального

[38] Брич (н 33) 201–24.

www.pravoua.com.ua

права, що передбачають суміжні склади злочинів, а лише в їх єдності, для забезпечення повноти кримінально-правової кваліфікації й оцінки вчиненого необхідно застосовувати всі ці норми за правилами сукупності кримінальних правопорушень.

5.2. Кваліфікація кримінальних правопорушень тісно пов'язана з необхідністю *відмежування їх від діянь, що не є кримінальними правопорушеннями,* тобто правомірних у кримінально-правовому розумінні. Загальне правило цього відмежування випливає зі змісту ч. 1 ст. 2 та ч. 1 ст. 11 КК України і зводиться до такого: якщо вчинене діяння не містить жодного складу кримінального правопорушення, передбаченого однією зі статей Особливої частини КК України (частиною чи пунктом статті), воно не є кримінально-протиправним, тобто є правомірним, і не може розглядатись як об'єкт кваліфікації.

Поряд із цим слід визначити наявність низки обставин, коли вчинене діяння містить ознаки складу кримінального правопорушення, визначеного у відповідній кримінально-правовій нормі (тобто є кримінально-протиправним), але за певних підстав та умов, передбачених КК України, не визнається кримінальним правопорушенням і не тягне за собою кримінальну відповідальності, тобто є актом правомірної поведінки, у зв'язку з чим виникає необхідність відмежовувати їх від кримінальних правопорушень. До цих обставин вважаємо за необхідне віднести такі:

По-перше, у ч. 2 ст. 11 КК України встановлено: не є кримінальним правопорушенням дія чи бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого КК України, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Із наведеного законодавчого визначення випливає, що діяння (дія чи бездіяльність), передбачене законом як кримінальне правопорушення (кримінальна протиправність), містить у собі ознаки відповідного складу кримінального правопорушення. Але у наслідок малозначності конкретно вчиненого діяння (не заподіяло і не могло заподіяти істотної шкоди) ступінь його суспільної небезпечності є нижчим, аніж той типовий та узагальнений рівень, що відображений у диспозиції і санкції закону. Тому в законі встановлено, що це діяння не становить суспільної небезпечності, і на цій підставі не може розглядатись як кримінальне правопорушення.

По-друге, значна кількість діянь, хоча і передбачена в статтях Особливої частини КК України як кримінальні правопорушення, але визнаються правомірними, якщо вчиняються при наявності обставин, що виключають кримінальну протиправність цих діянь (розділ VIII, статті 36–43 КК України). У вказаних випадках вчинені діяння слід відмежовувати від кримінальних правопорушень. При цьому слід дотримувати-

ПРАВО УКРАЇНИ • 2021 • № 9 • 117-143

ся такого правила: при наявності всіх обов'язкових ознак, притаманних обставинам, що виключають кримінальну протиправність діяння, фактично вчинене діяння є правомірним, а тому не є об'єктом кваліфікації. Але якщо умови правомірності цих діянь були порушені, вчинене розглядається як діяння кримінально-протиправне суспільно небезпечне, а тому підлягає кваліфікації за загальними правилами з особливостями, встановленими у відповідних нормах, які регламентують обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння (перевищення меж необхідної оборони, перевищення заходів, необхідних для затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, тощо).

По-третє, готування до кримінального проступку або до злочину, за який статтею Особливої частини КК України передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк до двох років або інше, більш м'яке покарання, на підставі ч. 2 ст. 14 КК України визнається діянням правомірним і не тягне кримінальної відповідальності.

По-четверте, відсутній склад кримінального правопорушення і за умови добровільної відмови при незакінченому кримінальному правопорушенні, коли особа добровільно, тобто за своєю волею, остаточно припиняє готування або замах на кримінальне правопорушення, при усвідомленні нею можливості доведення його до кінця (ч. 1 ст. 17 КК України). *Добровільну відмову*, яка виключає кримінальну відповідальність (ч. 2 ст. 17 КК України), слід відрізняти від *незакінченого кримінального правопорушення,* яке не доведене особою до кінця на стадії готування або замаху на кримінальне правопорушення з причин, що не залежали від її волі. У цьому випадку вчинене суспільно небезпечне діяння містить склад незакінченого кримінального правопорушення, а тому є об'єктом кримінально-правової кваліфікації та розмежування суміжних складів кримінальних правопорушень.

Висновки. Кваліфікація кримінальних правопорушень – це встановлення точної відповідності ознак вчиненого суспільно небезпечного діяння обов'язковим ознакам складу кримінального правопорушення, передбаченого кримінально-правовою нормою, поєднане з розмежуванням суміжних кримінальних правопорушень та з відмежуванням від діянь, що не є кримінальними правопорушеннями.

Процедура кваліфікації кримінальних правопорушень може застосовуватися також для правової оцінки (умовної) суспільно небезпечних діянь, вчинених особами, що не досягли віку кримінальної відповідальності та є неосудними.

www.pravoua.com.ua

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Alekseev S, *Obshhaja teorija prava, t 2* (1982) (in Russian).
2. Brajnin Ja, *Ugolovnaja otvetstvennost' v sovetskom ugolovnom prave* (1963) (in Russian).
3. Brich L, *Teoriia rozmezhuvannia skladiv zlochyniv* (Lviv derzh un-t vnutr sprav 2013) (in Ukrainian).
4. Durmanov N, *Sovetskij ugolovnyj zakon* (Izd-vo MGU 1967) (in Russian).
5. Gauhman L, *Kvalifikacija prestuplenij: zakon, teorija, praktika* (Centr JurInfoR 2003) (in Russian).
6. Karpushin M, *Kurljandskij V, Ugolovnaja otvetstvennost' i sostav prestuplenija* (Jurid lit 1974) (in Russian).
7. Kolosovskij V, *Teoreticheskie problemy kvalifikacii ugolovno-pravovyh dejanij* (Statut 2011) (in Russian).
8. Konverskyi A, *Lohika: pidruchnyk dlia studentiv yurydychnyh fakultetiv* (Tsentr uchbovoi literatury 2008) (in Ukrainian).
9. Kruglikov L, Spiridonov O, *Juridicheskie konstrukcii i simvoly v ugolovnom prave* (Jurid centr Press 2005) (in Russian).
10. Kudrjavcev V, *Obshhaja teorija kvalifikacii prestuplenij* (Jurid lit 1972) (in Russian).
11. Kurinov B, *Nauchnye osnovy kvalifikacii prestuplenij* (Izd-vo Mosk un-ta 1984) (in Russian).
12. Kuznecova N, *Problemy kvalifikacii prestuplenij: lekcii po speckursu "Osnovy kvalifikacii prestuplenij"* (Gorodec 2007) (in Russian).
13. Marin O, *Kvalifikatsiia zlochyniv pry konkurentsii kryminalno-pravovykh norm* (Atika 2003) (in Ukrainian).
14. Naden O, *Teoretychni osnovy kryminalno-pravovoho rehuliuvannia v Ukraini* (2012) (in Ukrainian).
15. Naumov A, Novichenko A, *Zakony logiki pri kvalifikacii prestuplenij* (Jurid lit 1978) (in Russian).
16. Navrotskyi V, *Osnovy kryminalno-pravovoi kvalifikatsii: navchalnyi posibnyk* (Iurinkom Inter 2006) (in Ukrainian).
17. Navrotskyi V, *Teoretychni problemy kryminalno-pravovoi kvalifikatsii* (Atika 1999) (in Ukrainian).
18. Trajnin A, *Sostav prestuplenija po sovetskomu ugolovnomu pravu* (Jurid lit 1951) (in Russian).
19. Tsalin S, *Lohichnyi slovnyk-dovidnyk* (4-te vyd, Fakt 2006) (in Ukrainian).
20. Us O, *Teoriia ta praktyka kryminalno-pravovoi kvalifikatsii: lektsii* (Pravo 2018) (in Ukrainian).
21. Zherebkin V, *Logicheskij analiz prava* (Vishha shk 1976) (in Russian).

Edited books

22. *Lohika: pidruchnyk studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv* (Tytov V red, Pravo 2005) (in Ukrainian).
23. Panov M, 'Ugolovno-pravovaja norma pri blanketnoj dispozicii zakona ob ugolovnoj otvetstvennosti: ponjatie i osobennosti primenenija' v Panov M, *Vibrani praci z problem pravoznavstva* (Pravo 2020) (in Russian).
24. Panov N, 'Ocenochnye ponjatija: metodologicheskie aspekty issledovanija i primenenija v ugolovnom prave' v Panov M, *Problemy metodologii nauky kriminalnogo*

prava: vybrani naukovi pratsi (Anisimov G, Gal'cova V uklad, Pravo 2018) (in Russian).
25. *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* (Busel V red, Perun 2003) (in Ukrainian).

Journal articles
26. Fesenko E, 'Smezhnye sostavy prestuplenij i ih razgranichenie' (1988) 49 Probl. pravovedenija 114–9 (in Russian).
27. Kuznecova N, 'Prestuplenie, sostav prestuplenija, dispozicija ugolovno-pravovoj normy' (1967) 54 Vestn. MGU. Serija "Pravo" 44 (in Russian).
28. Panov M, Kharytonov S, 'Kryminalne pravoporushennia: poniattia ta yoho vydy' (2021) 3 Pravo Ukrainy 31–8 (in Ukrainian).
29. Panov M, Kharytonov S, 'Suspilna nebezpechnist diiannia v systemi oznak poniattia "Kryminalne pravoporushennia"' (2020) 150 Problemy zakonnosti 124–40 (in Ukrainian).
30. Panov M, Kvasnevska N, 'Kvalifikatsiia zlochyniv pry banketnii dyspozytsii zakonu pro kryminalnu vidpovidalnist' (2010) 9 Pravo Ukrainy 47–57 (in Ukrainian).
31. Panov N, 'Ocenochnye ponjatija i ih primenenie v ugolovnom prave' (1976) 7 Problemy socialisticheskoj zakonnosti 99–106 (in Russian).

Conference papers
32. Hutorova N, 'Okhoronna funktsiia kryminalnoho prava' v *Nauka kryminalnoho prava v systemi mizhdystsyplinarnykh zv'iazkiv: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (Pravo 2014) 31–5 (in Ukrainian).

Mykola Panov

QUALIFICATION OF CRIMINAL OFFENSES: THE CONCEPT AND CRIMINAL LEGAL SIGNIFICANCE

Abstract. The article considers the concept of "qualification of criminal offenses" which is extremely important for the proper application of the law on criminal liability, setting a fair punishment for a person convicted of a criminal offense, criminal law regulation on the principles of rule of law, legality, justice. It is substantiated that the qualification of criminal offenses performs an extremely important function of a specific means of establishing and determining in a socially dangerous act committed by a person a certain body of criminal offenses (legal assessment of the act) as a mandatory element of criminal liability. The structural elements of the qualification of criminal offenses are considered: its object (committed socially dangerous act); grounds – factual basis (socially dangerous act as the main element of a criminal offense), legal basis (composition of a criminal offense, defined in the criminal law), the content of the qualification as a specific type of cognitive activity (epistemological and formal-logical aspects) delimitation of related criminal offenses and delimitation from lawful acts. It is concluded that the qualification of criminal offenses is the establishment of the exact compliance of the signs of a socially dangerous act with the mandatory features of criminal offenses defined in the criminal law, combined with the delimitation of related criminal offenses and delimitation of non-criminal offenses.

www.pravoua.com.ua

The purpose of the article: to clarify the meaning of the term "qualification of criminal offenses", to define this concept at the level of definition, to form proposals for the correct application of the law on criminal liability in the qualification of criminal offenses.

The main result of the study: the proposed definition of the concept of "qualification of criminal offenses", formulated recommendations for the procedure of qualification of socially dangerous acts belonging to the class of criminal offenses.

In conclusion, the definition of the concept of "qualification of criminal offenses" is formulated.

Keywords: qualification of criminal offenses; grounds for qualification of criminal offenses; formal and logical aspects of qualification; socially dangerous act; body of a criminal offense; criminal law; disposition of criminal law norm; disposition of article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine.